

Δημήτρης Βλάχος

Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού
Χέρντερ και Φίχτε ως αντιπροσωπευτικοί
θεωρητικοί του «γλωσσικού έθνους»

© 2015, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΣ

© 2015, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΩΜΗ

Τσιμισκή 16, 546 24 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Τηλ.:2310227581,
e-mail: kintapoglou@yahoo.gr,
www.ekdosisromi.blogspot.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΣ, Φιλαδελφείας 87-89, 67100
ΞΑΝΘΗ, Τηλ: 6977564712
e-mail:divlacho@gmail.com

I. Εισαγωγή

Σε μια εποχή κατά την οποία το κυρίαρχο μοντέλο κράτους είναι το εθνικό κράτος γίνεται φανερό πως η περί εθνους θεωρία διαμορφώνει τον κόσμο των εννοιών και των συμβόλων της εκάστοτε εθνικής ιδεολογίας. Και εδώ τα πράγματα δυσκολεύουν, αφού δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ ιστορικών, κοινωνιολόγων, πολιτειολόγων και εθνολόγων σχετικά με τον ορισμό του έθνους¹. Στη Γηραιά Ήπειρο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα διαμορφώνονται δύο θεωρίες για το έθνος, ιδεολογικά φορτισμένες και οι δύο, αφού χρησιμοποιήθηκαν για να νομιμοποιήσουν τις πολιτικές επιδιώξεις των αντιπάλων (Γαλλίας και Γερμανίας) που τότε τις επικαλούνταν. Η θεωρία του κράτους - έθνους (γερμ. Staatsnation, αγγλ. nation) από το ένα μέρος, η οποία δίνει έμφαση στον συμβατικό χαρακτήρα της πολιτικής κοινότητας του έθνους και στην ελεύθερη βούληση των υποκειμένων που το συγκροτούν, και από το άλλο μέρος η θεωρία του έθνους-κράτους (γερμ.: Kulturnation), η οποία δίνει έμφαση στους οργανικούς δεσμούς της γλώσσας και του πολιτισμού που συνδέουν τα μέλη ενός έθνους και τα προκαθορίζουν ήδη από τη γέννησή τους. Και οι δύο θεωρίες αποτελούν βέβαια σχηματικές αφαιρέσεις, *βεμπεριανούς Ιδεότυπους*², αφού στην ιστορική

¹Ο Urs Altermatt επιχειρεί να αναλύσει ιστορικά την «εθνολογική βαβέλ» σε ό,τι αφορά στη χρησιμοποιούμενη από ιστορικούς, κοινωνιολόγους και εθνολόγους της Ευρώπης και των Η.Π.Α έννοια του έθνους (γερμ.: Nation, Volk, Ethnie, Ethnizität, αγγλ.: Nation, ethnicity). Βλ. Altermatt, *Das Fanal von Serajevo, Ethnonationalismus in Europa*, Ferdinand Schönling, Paderborn, 1996, σσ. 23 - 51.

²Ο *ιδεατός τύπος* (ιδεότυπος, Idealtypus) που εισηγείται ο Μαξ Βέμπερ είναι μια ελεύθερα πλασμένη νοητική κατασκευή (phantasie - mässige Konstruktion), με την οποία γίνεται η προσπάθεια να «μπει

πραγματικότητα απαντώνται όχι στην καθαρή τους μορφή αλλά σε μικτές μορφές. Έτσι, και το κράτος - έθνος για λόγους εθνικής ομοιογένειας ενδιαφέρεται για την επιβολή μιας ενιαίας εθνικής κουλτούρας και γλώσσας εντός της επικράτειάς του, αλλά και το έθνος ως γλωσσική - πολιτισμική κοινότητα, ακόμη και αν αυτή διαμορφώνεται σε αντίθεση με υπάρχοντα κράτη και έξω από κρατικούς μηχανισμούς, αποβλέπει δυνάμει σε ένα πολιτικό - κρατικό μόρφωμα³, δηλαδή σε ένα έθνος - κράτος. Είναι προφανές στην περίπτωση αυτή των ορισμών του έθνους η επίδραση που ασκεί μέχρι σήμερα η χεγκελιανή θεώρηση τους έθνους εντός της Ιστορίας ως έθνους - κρατους, αφού σύμφωνα με τον Χέγκελ (1770 - 1831) το έθνος έζησε βέβαια και χωρίς κράτος, αλλά αυτή η ζωή αποτελεί απλά *Προ-ιστορία* (*Vorgeschichte*) και όχι *Ιστορία* (*Geschichte*)⁴. Απ' αυτό το χεγκελιανό αξίωμα ο Ελβετός δημοσιολόγος του 19^{ου} αιώνα Johann Caspar Bluntschli (1808 - 1881) καταλήγει στη διαπίστωση: «Κάθε έθνος καλείται, και έχει το δικαίωμα, να ιδρύσει κράτος[...] Όπως η

σε τάξη» η πραγματικότητα, απομονώνοντας, τονίζοντας και συναρθρώνοντας τα στοιχεία ενός κατά καιρούς επανεμφανιζόμενου κοινωνικού φαινομένου, κατά τρόπο που να συγκροτούν ένα σύστημα σχέσεων με εσωτερική συνέπεια. Εξ ορισμού οι ιδεατοτυπικές κατασκευές δεν εξαντλούν την εμπειρική πραγματικότητα. Καθεαυτή η ιδεατοτυπική κατασκευή αποτελεί ένα πλαίσιο για την επεξεργασία τυπολογικών γενικεύσεων οι οποίες υπηρετούν τον ύστατο σκοπό της ιδεατοτυπικής ανάλυσης: την αιτιώδη ερμηνεία των ιστορικών συμβάντων. Βλ. *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO*, εκδόσεις Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 1972, σσ. 332 - 333, λήμμα: «Ιδεατοτυπική Ανάλυση».

³Βλ. Georg Kohler, «Ethnos, Demos, Nation. Zur Realität politischer Konstrukte», στο: *Nationalismus und Romantik*, Wolfgang Müller - Funk, Franz Schuh (Hg.), Turia und Kant Verlag, Wien, 1999, σελ. 18.

⁴Βλ. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Reclam Verlag, Stuttgart 1961, σελ. 113.

ανθρωπότητα χωρίζεται σε έθνη, έτσι και ο κόσμος οφείλει να χωριστεί σε ίσο αριθμό κρατών. Κάθε έθνος ένα κράτος. Κάθε κράτος μια εθνική ύπαρξη»⁵.

Η ιδεολογική φόρτιση των εννοιών του κράτους-έθνους (Staatsnation) και του έθνους-κράτους (Kulturnation), κατά την οποία το μεν πρώτο σχήμα θεωρήθηκε ως ορθολογικό, οικουμενικό και προσοδευτικό, ενώ το δεύτερο ανορθολογικό, μερικευτικό και συντηρητικό, δυσκολεύει την κατανόηση του ρόλου που διαδραμάτισαν αυτές οι δύο θεωρητικές κατασκευές κατά την περίοδο της διάδοσης της εθνικής ιδέας στην Ευρώπη. Είναι πράγματι γεγονός ότι διαφορετική υπήρξε η διαδικασία γένεσης εθνικών κρατών στη Δυτική απ' ό,τι στην Ανατολική Ευρώπη λόγω διαφορετικών ιστορικών συνθηκών. Ωστόσο, και οι δύο θεωρίες για το έθνος, η βολονταριστική γαλλική του *nation* και η γερμανική αντικειμενική θεωρία του *γλωσσικού έθνους* (*Sprachnation*), απαντούν ουσιαστικά στο ίδιο ερώτημα που τέθηκε με ιδιαίτερη έμφαση μετά τη Γαλλική Επανάσταση: *Πώς θα συγκροτηθεί η πολιτική κοινωνία στη σύγχρονη εποχή της εκκοσμίκευσης;* Και οι δύο θεωρίες για το έθνος προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός συλλογικού υποκειμένου (αγγλ. και γαλλ. *nation*, γερμ. *Volk*), το οποίο αποτελεί μια διακριτή πολιτική οντότητα, αφού και προς τα έξω περιχαράκωνεται και προς τα έσω εμφανίζει την απαραίτητη συνοχή, ώστε να πάρει αποφάσεις και να προβάλλει σθεναρή αντίσταση σε οποιαδήποτε εξωτερική απειλή. Αποτελεί, λοιπόν, η ιδέα του έθνους τη λύση που δόθηκε στη σύγχρονη εποχή στο πρόβλημα συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας⁶.

Ορίζω το έθνος σημαίνει ότι, ακολουθώντας τα αξιώματα μιας συγκεκριμένης θεωρίας για το έθνος -στην προκειμένη περίπτωση της θεωρίας της γερμανικής

⁵Το χωρίο αυτό παραθέτει ο Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, Verlag C. H. Beck, München 1999, σελ. 225.

⁶Βλ. ό.π Koller, «Ethnos, Demos, Nation...», σσ. 11 – 23.

αντικειμενικής σχολής αξιωματικά λειτουργεί το κριτήριο της γλώσσας- καταλήγω σε μια (εθνική) ολότητα (γερμ. Totalität), για τη συγκρότηση της οποίας διαδραματίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο τόσο η ένταξη όσο και ο αποκλεισμός. Πράγματι, η ένταξη σε μια εθνική ολότητα αποτελεί, από το ένα μέρος, υπέρβαση του τοπικισμού, της θρησκευτικής διαφοροποίησης και του κοινωνικού κατακερματισμού - ύστερα μάλιστα και από την κατάρρευση του ενιαίου θρησκευτικού κοσμοειδώλου στη νεότερη εποχή- από την άλλη μεριά όμως, συνιστά το έθνος καθεαυτό μια μερίκευση (γερμ. Partikularität), αν αναγνωρίσει φυσικά κανείς το ίδιο δικαίωμα ύπαρξης και σε άλλες εθνικές ολότητες. Το ζήτημα λοιπόν όσον αφορά στον ορισμό του έθνους ως πολιτικού μορφώματος βρίσκεται στην εξισορρόπηση ολότητας (Totalität) - μερίκευσης (Partikularität)⁷.

Η θεμελίωση της ιδέας του έθνους στο αντικειμενικό κριτήριο της γλώσσας και του πολιτισμού (γλωσσικός/πολιτισμικός εθνικισμός) από τον Γιόχαν Γκότφριντ Χέρντερ (Johann Gottfried Herder) και τον Γιόχαν Γκότλμπ Φίχτε (Johann Gottlieb Fichte), στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα αντίστοιχα, άσκησε επίδραση στη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας των λαών της Ανατολικής και Νοτιανατολικής Ευρώπης σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Αλλά ακόμη και σήμερα το φαινόμενο του *πολιτισμικού εθνικισμού* εξακολουθεί να υφίσταται και να αναζωπυρώνεται κάθε φορά που οι συγκυρίες και οι πολιτικές σκοπιμότητες ανατρέχουν στη ρητορική του.

Άλλωστε, η γλώσσα και ο πολιτισμός εξακολουθούν να θεωρούνται από πολλούς και στην εποχή της

⁷Franz Schuh, «Die elementare Vorbildlichkeit der Nation oder Was ist, wenn ein Dichter denkt? Zur Nationaltheorie von Elias Canetti», στο: *Nationalismus und Romantik*, Wolfgang Müller - Funk Franz Schuh (Hg.), Turia und Kant Verlag, Wien 1999, σελ. 195.

παγκοσμιοποίησης ως τα κατεξοχήν στοιχεία που ορίζουν την ταυτότητα ενός έθνους-κράτους, ακόμη και σε ευρωπαϊκές χώρες «εκτός Βαλκανίων»⁸. Ζητήματα όπως η σχέση κράτους

⁸Έντονες αντιπαραθέσεις, για παράδειγμα, προκαλεί στη Γερμανία (ιδιαίτερα μετά την επανένωσή της στα 1990) η σχετική συζήτηση για την *καθοδηγητική κουλτούρα (Leitkultur)*, την οποία πρέπει να ακολουθούν όλοι όσοι ζουν στη Γερμανία, χώρα άλλωστε με πολλούς μετανάστες και με ισχυρή ακόμη την παράδοση του «γλωσσικού έθνους» (Volk).

Αναφέρω ενδεικτικά παλαιότερο σχετικό άρθρο του έγκριτου Γερμανού συγγραφέα και διανοούμενου στην εφημερίδα *Die Welt (online)*, 30/01/2001, Rüdiger Safranski, «Was ist deutsch: Eine geschlossene Anstalt für fixe Ideen?». Το άρθρο αυτό, καθώς και άλλα πρόσφατα κείμενα σχετικά με τον διάλογο που διεξάγεται στη Γερμανία για τη «Leitkultur», μπορεί κανείς να το βρει στην εξής ηλεκτρονική δ/ση της εφημερίδας «Die Welt»: <http://www.welt.de/>, (αρχείο, λήμμα : Leitkultur).

Αλλά και από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού ο Χάντινγκτον (*Η σύγκρουση των πολιτισμών...*, σελ. 438 κ. εξής) θεωρεί ότι αποτελεί απειλή για το αμερικανικό έθνος η αμφισβήτηση της δυτικής πολιτισμικής του ταυτότητας και η αντικατάστασή της από την «αντιευρωπαϊκή» πολυπολιτισμική ιδέα. «Οι πολυπολιτισμικές Ηνωμένες Πολιτείες», γράφει ο Χάντινγκτον, «απλώς δεν θα ήταν Ηνωμένες Πολιτείες, θα ήταν Ηνωμένα Έθνη». Και στην περίπτωση αυτή βλέπουμε ότι η εθνική ταυτότητα προσδιορίζεται όχι μόνο με πολιτικούς, αλλά και με πολιτισμικούς όρους. Βλ. Χάντινγκτον, *Η Σύγκρουση των Πολιτισμών...*, σσ. 432 - 442.

Τον σχετικό προβληματισμό όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση ανέπτυξε ο Αντώνης Λιάκος (ήδη πριν από 15ετία), σε κείμενό του που δημοσιεύτηκε τότε στο «Βήμα» της Κυριακής (Νέες Εποχές, 07/01/2001) με τίτλο «Από τον λαό στο έθνος». Βλ. επίσης του ίδιου, εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, 22/10/2000, «Η αποικριοποίηση της κοινότητας», διαθέσιμο και στο διαδίκτυο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=127178>. Έκτοτε η αρθρογραφία στην Ελλάδα (αλλά και στις άλλες χώρες της Ευρώπης) σχετικά με το ζήτημα της καθοδηγητικής εθνικής

και έθνους, εθνικής κουλτούρας και συγκρότησης της πολιτείας, εθνικού και πολιτικού «συνανήκειν» απασχολούν σήμερα τα κράτη και τους πολίτες της Ευρώπης. Συχνά η δημόσια συζήτηση πάνω σ' αυτά τα θέματα παίρνει έναν πολωτικό χαρακτήρα με τη διαμόρφωση δύο εκ διαμέτρου αντίθετων απόψεων. Από το ένα μέρος οι υπέρμαχοι της εθνικοποίησης του κράτους και της κουλτούρας, από το άλλο μέρος οι υποστηρικτές της αποεθνοποίησης του κράτους. Οι πρώτοι θεωρούν πως το κράτος θα πρέπει να συμμορφώνεται πλήρως με έναν εθνικό πολιτισμικό κανόνα (γλώσσα, θρησκεία, κουλτούρα), ο οποίος θεωρείται αναλλοίωτος στον χρόνο, δεδομένος και παγιωμένος. Οι άλλοι αντιτείνουν πως το κράτος δεν πρέπει να ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη καθοδηγητική εθνική κουλτούρα, αλλά θα πρέπει να στηρίζεται στην κοινή αποδοχή ενός κώδικα δημοκρατικών πολιτικών αξιών. Φυσικά, δύο διαφορετικές παραδόσεις βρίσκονται πίσω από αυτή την αντιπαράθεση των υπέρμαχων της οργανικής κοινότητας του «γλωσσικού έθνους», από τη μια μεριά, και από την άλλη, εκείνη των υποστηρικτών του έθνους ως της πολιτικής κοινότητας η οποία συγκροτείται μέσω της αποδοχής μιας κοινής δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας. Η οργανική κοινότητα του «γλωσσικού έθνους» παραπέμπει ιδεολογικά στην παράδοση του Ρομαντισμού, ενώ η πολιτική κοινότητα του έθνους έχει τις ρίζες της στην παράδοση του Διαφωτισμού και στον κοσμοπολιτικό ρεπουμπλικανισμό του Καντ⁹. «Έθνος» και «Λήμος», λοιπόν, για να χρησιμοποιήσουμε δύο αρχαίες ελληνικές λέξεις που έθεσαν

κουλτούρας είναι ιδιαίτερα πυκνή και φορτισμένη ιδεολογικά και πολιτικά, προφανώς λόγω και της αύξησης των μεταναστών, της αναζήτησης ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και των παρενεργειών της Παγκοσμιοποίησης.

⁹Βλ. Kohler, «Ethnos, Demos, Nation...», σελ. 23.

πάλι σε κυκλοφορία οι μελετητές της περί έθνους θεωρίας¹⁰, προκειμένου να εκφράσουν την εδώ και έναν αιώνα αντιπαράθεση Volk (έθνος - κράτος) και Nation (κράτος - έθνος).

Είναι γεγονός ότι ο 20^{ος} αιώνας έδειξε πού μπορεί να οδηγήσει η επιδίωξη της ταύτισης «Έθνους» - «Δήμου». Η ανθρώπινη δυστυχία σε όλες τις διαβαθμίσεις (καταπίεση εθνοτήτων, βίαιη πολιτισμική αφομοίωση, εθνικές εκιαθαρίσεις) κατάδειξε το κόστος που απαιτήθηκε προκειμένου η πολιτική κοινότητα του «Δήμου» να συμπέσει με το «ομόγλωσσον», «ομόθρησκον» και «όμαιμον» του «Έθνους», για να υπηρετηθούν έτσι πολιτικές σκοπιμότητες. Δεν είναι λίγοι σήμερα εκείνοι που θεωρούν ώριμο το αίτημα του χωρισμού «Έθνους» - «Δήμου», προκειμένου να παραμεριστεί ένα ακόμη εμπόδιο στο δρόμο για την ειρηνική συμβίωση των εθνών. Η υπερβολική ίσως αισιοδοξία τους εδράζεται στην πεποίθησή ότι ποτέ στο παρελθόν οι συνθήκες στην Ευρώπη δεν ήταν περισσότερο ευνοϊκές για ένα τέτοιο φιλόδοξο εγχείρημα. Οι αντιδράσεις όμως εναντίον αυτής της προοπτικής είναι πολύ ισχυρές.

Η αποσύνδεση «Έθνους» και «Δήμου» με την αποεθνοποίηση του κράτους και την αντικατάστασή του από μια πολυπολιτισμική κοινωμία πολιτών δεν είναι βέβαια εύκολη στην εφαρμογή της ούτε και εγγυάται την πραγμάτωση της ειρηνικής συνύπαρξης και της προόδου ατόμων και κοινωνιών ούτε πάλι είναι αθώα από πολιτική και ιδεολογική άποψη. Τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι πολλά και απαντήσεις σ' αυτά δεν βρίσκονται πάντοτε, ενώ το κόστος της διακινδύνευσης είναι ορατό.

¹⁰Βλ. M. Rainer Lepsius, *Interessen, Ideen und Institutionen*, Opladen 1990, 253 - 254. Emerich Francis, *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*, Berlin 1965. Altermatt, *Das Fanal ...*, σσ. 231 - 233 (Die Trennung von Demos und Ethnos).

«Δεν υπάρχει τίποτε πιο φοβερό - θαυμαστό [*δεινόν*] από τον άνθρωπο» διδάσκει ο Σοφοκλής στην *Αντιγόνη* και απαριθμώντας τα θαυμαστά επιτεύγματα του εξάγει τη γλώσσα και τους νόμους ως θεμέλια της πολιτισμένης κοινωνίας¹¹. «Κι ενώ έχει μιαν ανέλπιστη σοφία να μηχανεύεται τα πάντα, πότε πέφτει στο ιακό κι άλλοτε το καλό ζητάει...»¹², διαπιστώνει στο ίδιο στάσιμο ο ποιητής, φιλοσοφώντας πάνω στην τραγική φύση του ανθρώπου. Και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του παρατηρεί ότι ο άνθρωπος με το χάρισμα του λόγου, που διαθέτει μόνος αυτός από όλα τα ζώα, κατόρθωσε να συγκροτήσει πολιτικές κοινωνίες¹³. Χωρίς αμφιβολία, η γλώσσα και η κουλτούρα ενώνουν και χωρίζουν συνάμα. Ιδιαίτερα, μάλιστα, τραγικές είναι οι συνέπειες, όταν η γλώσσα και η κουλτούρα απολυτοποιούνται ως το μοναδικό κριτήριο προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας, και γίνονται έτσι εργαλείο άσκησης πολιτικής. Οι αντιπροσωπευτικοί θεωρητικοί του γλωσσικού εθνικισμού Χέρντερ και Φίχτε, που παρουσιάζουμε σ' αυτό το βιβλίο, ανάδειξαν την αξία αλλά και τα όρια της γλώσσας και του πολιτισμού για τη συγκρότηση συνεκτικών πολιτικών κοινωνιών. Αυτή η αξία ούτε να περιφρονείται μπορεί, αλλά ούτε και η υπέρβαση των ορίων προς την κατεύθυνση της απολυτοποίησης της γλώσσας και της υποστασιοποίησης του πολιτισμού σε βάρος της ελευθερίας του ανθρώπου μπορεί να γίνεται χωρίς ηθικές και πολιτικές συνέπειες.

Εάνθη, 17 Μαρτίου 2015

¹¹Βλ. Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, στίχοι 332 - 375, σε μετάφραση Γεράσιμου Μαριαντωνάτου, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1984, σελ. 110 και εξής.

¹²Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, 364 - 366.

¹³Βλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α, 3(1253a), 5 - 20, εκδόσεις Κάκτος: «Οι Έλληνες», Αθήνα 1993, τόμος 190, σσ. 54 - 55.

